

Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde Cebriyye'nin Tenkidi ve İnsan-ı Kâmilin Cebriliği

*Criticism of Jabriyya (Islamic Fatalism) in Mawlana
Rumi's Mathnawi and Jabriyya of Perfect Human Being*

Arş. Gör.

Hilal YİĞİT

Tarsus Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Mersin/Türkiye
Tarsus University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Turkish Language and Literature, Mersin/Türkiye
hilal_yigit_51@hotmail.com
https://orcid.org/0000-0002-3516-1360
ROR ID: https://ror.org/0397szj42

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 01 Eylül/01 September 2022
Kabul Tarihi / Date Accepted: 19 Aralık/19 December 2022
Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık/31 December 2022
Yayın Dönemi / Publication Period: Aralık/December
DOI: 10.46231/sufiyye.1169640

Etik Beyan

Ethical Statement:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Hilal YİĞİT).

Lisans Bilgisi

Licence Information:

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicariTüretilemez 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır. *This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License.*

İntihal

Plagiarism:

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. *This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.*

Yayıncı

Publisher:

Kalem Eğitim Kültür Akademi Derneği/
Kalem Education Culture Academy
Association

Atıf / Cite as

Yiğit, Hilal. "Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde Cebriyye'nin Tenkidi ve İnsan-ı Kâmilin Cebriliği". *Sufiyye* 13 (Aralık 2022), 175-208.

Öz

Mevlânâ Mesnevî-i Ma'nevî'de insanın ilâhî irade karşısındaki konumunu değerlendirerek çeşitli vesilelerle Cebriyye'yi konu edinir. Cebriyye'ye yönelik çok yönlü tenkitleri bulunan Mevlânâ genellikle insanın ahlaki özellikleri ve psikolojik gerçeklikleri üzerinden konuyu ele alır ve insanı cebrî düşünceye iten sebepleri bu minval üzerinden irdeler. Mevlânâ'ya göre; şüphe ve tereddüt içinde cebrî tutum sergileyen insan, cehaletle gözünü ışığa kapatmış, ahlaki tutum ve eksikliklerinin beslediği bir nazarla konuya yaklaşmaktadır. Aklına aslında kendi iradesiyle perde çeken Cebriyye yapıp ettiklerine karşılık hem bu dünyada hem de ahirette verilecek adalet ve cezadan kaçmak arzusundadır. Cebriyye bu tavrı ile insan tabiatını inkâr etmekte ve Kur'an-ı Kerim'i kalbinde yer alan eğrilikle hevasına göre tevil etmektedir. Bu nedenle cebrî tutum hakikatte bir ahlak problemidir. Tetkik edilmesi gereken bir başka cebrî tavır daha vardır ki o da vaktinde gösterilmiş cebrîliktir. Cebriyye'nin zan ve şüphe içinde olmasının aksine, yakîne ulaşarak muhkem bir tutum sergileyen insan-ı kâmilin cebrîliği katrenin denize karışması gibidir. Bu çalışmada Mevlânâ'nın Cebriyye'ye yönelik tenkitleri ve ihtiyarın varlığına yönelik getirdiği deliller farklı alt başlıklar altında incelenmiş henüz tekâmüle ermemiş olan insanın zannına ve cebriyeciliğine karşılık insan-ı kâmilin yakîni ve cebrîliği ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mevlânâ, Mesnevî, Cebriyye, İhtiyar, Klasik Türk Edebiyatı

Abstract

Evaluating the position of man in the face of Divine will, Mawlana in his Mathnawi deals with Jabriyya (Fatalism) as a subject on various occasions. Mawlana, who criticizes Jabriyya in versatile ways, generally deals with the moral characteristics and psychological realities of human beings and examines the reasons that push people to think about it in this way. According to Mawlana, a person who exhibits a forced attitude in doubt and hesitation, closes his eyes to the light in ignorance, approaches the subject with an eye fed by his moral attitudes and deficiencies. Jabriyya, which draws a curtain on the mind with his own will, desires to escape the justice and punishment that will be given both in this world and in the hereafter. With this attitude, Jabriyya denies human nature and interprets the Qur'an according to his desires with the crookedness in his heart. For this reason, the attitude of this thought is actually a moral problem. There is another attitude that needs to be examined, which is timely coercion. Contrary to Jabriyya's doubt and suspicion, the force of the perfect human being, who displays a firm attitude by reaching certainty, is like the mixing of a drop into the sea. In this article, Mawlana's criticisms of Jabriyya and the evidences he brought for the existence of the freewill are examined under different sub-headings, and the closeness and coercion of the perfect human being in contrast to the misconception and the fatalism of the man who has not yet evolved are discussed.

Keywords: Mawlana, Mathnawi, Jabriyya, freewill, Classical Turkish Literature

Giriş

Mevlânâ *Mesnevî*'de çok çeşitli konulara değinmektedir. Bu konulardan biri de düşünce tarihinin en önemli konularından birisi olan ilahi irade ve insan hürriyeti meselesidir. Kelam tarihinde yoğun tartışmalara sebep olan cebir ve ihtiyar hakkında Mevlânâ, kelam ve felsefe ekollerinin yöntemini takip ederek soyut ve sistematik tartışmalara girmez. *Mesnevî*'nin çeşitli bahislerinde cebrî düşünceyi yeri geldikçe tenkit eder. Toplumun her kesiminin aklına ve gönlüne hitap eden insan ahlak ve psikolojisine dair somut bakış açıları sunar. Fakat onun Cebriyye tenkidi Ebu Hanife'nin tekfir ilkesinin kader meselesine tatbikiyle oluşur. Mevlânâ Cebriyye'yi Müslüman kavramının tam karşısına koyar. Onun buradaki Müslüman'dan kastının ise Ehl-i Sünnet çerçevesindeki anlayış olduğu aşikârdır.¹

Cebriyye, insanın kendine özgü bir irade ve kudrete sahip olmadığını, zihin ve amele dair bütün eylemlerinin ilâhî kudretin zorlayıcı etkisiyle vuku bulduğunu savunanlar şeklinde tanımlanabilir. İnsanın hakikî manada bir fiile sahip olmadığını ve cebir altında bulunduğunu ilk defa Ca'd b. Dirhem'in (ö. 124 / 742 [?]) ileri sürdüğü düşünülmektedir.² İnsan iradesini bütünüyle yok sayan hakiki Cebrîler ve insanda külli iradeye müessir olmayan bir kudretin varlığını kabul eden mutavassıt Cebrîler olmak üzere iki tür cebrî düşünceden söz etmek mümkündür. Hakiki Cebriyye'nin Bittîhiyye, Bekriyye ve Sabbâhiyye gibi mezheplerinin yanında en meşhur mezhebi Cehmiyye'dir. Cehmiyye'nin temsilcisi Cehm b. Safvan'a (ö. 128 / 745-746) göre insan Allah tarafından yaratılmış ve yazılmış olan fiilleri yapmaya mecburdur. Güneş battı, ağaç meyve verdi veya taş hareket etti denildiğinde buradaki özneler hakikatte bir fiil gerçekleştirmedikleri gibi insana bazı fiillerin failliğinin atfedilmesi de mecazidir. Cebriyye, Mutezile mezhebinin mensupları gibi Allah'ı mahlûka benzetmemek gayesiyle O'nun ezeli sıfatlarını reddeder. Buna göre Allah Hayy veya Âlim değildir fakat kâdir, hâlık, fail, muhyi veya mumittir. Allah'ın ilim ve kelamı hâdistir, ihsan ve cezanın meydana gelmesi de

1 Ziya Avşar, "İmâm-ı A'zam Şârihi Bir Veli: Mevlânâ", *Devirleri Aydınlatan Meş'ale İmâm-ı A'zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, haz. Ahmet Kartal - Hilmi Özden (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi 2015), 1/387.

2 İrfan Abdulhamid Fettah, "Cebriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Ağustos 2022).

mecburidir.³ Cehmiyye hakiki Cebriyye'nin içinde zikredilse de Cehm b. Safvan'ın cebrî olduğu aslında tartışmalı bir konudur. Onun kelamî görüşleri siyasî ve dinî mücadelelerinden bağımsız değerlendirilmemelidir.⁴

Mutavassıt Cebriyye'ninse hangi fırkalardan oluştuğuna dair bir görüş birliği mevcut değildir. Şehristânî ve Fahreddin er-Râzî bu gruba sadece Dırâriyye ve Neccâriyye'yi dâhil ederken İbn Teymiyye, Seyyid Şerîf el-Cürcânî ve Muhammed Reşîd Rızâ Eş'ariyye'yi, Tehânevî ise bütün Ehl-i sünnet'i mutavassıt Cebriyye içinde zikir eder.⁵

Bu makalede Mevlânâ'nın insanı cebrî düşünceye sevk eden etkenler hakkında ileri sürdüğü görüşleri ve ihtiyarın varlığına dair getirdiği deliller incelenecek ayrıca insanın ontolojik konumu ve hürriyeti ekseninde insan-ı kâmilin cebriliği ele alınacaktır.

1. Mevlânâ'ya Göre Cebriyye'nin Hareket Noktası

1.1. Şüphe ve İnsan Tabiatını İnkâr

Mevlânâ'ya göre insanı cebrî düşünceye sevk eden sebeplerin başında şüphe ve insan tabiatının göz ardı edilmesi gelmektedir. Cebrî tavır aslında varlığı bütünüyle inkâr etmektir. Varlığa koyulan aslı düzeni ve insanın tabiatı olan ihtiyar ve kudretini reddetmek var oluşa duyulan bir şüphe dir. Çünkü âlem insanın iradesini kullanabileceği bir düzende tasarlanmıştır.

Kaderiyye ile Cebriyye'nin mukayesesini yapan Mevlânâ'ya göre cebir Kaderiyye mezhebine inanmaktan daha rezil bir iş tir. Çünkü kaderciler kendi yaratılışlarının ve kalplerinde meydana gelen duygunun farkındadırlar. Oysa cebrî kendi tabiatını inkâr etmektedir. Kaderiyye "Allah kulların bütün hareket ve sükûnuna ait kudrete başlangıçta sahiptir fakat o kudreti insanlara verince kendisinden zail olur." demiş ve Allah'ı başkasıyla muktedir olarak tanımlamıştır.⁶ Onlara göre "iki kâdir için bir

3 Neşet Çağatay - İbrahim Ağâh Çubukçu, İslam Mezhepleri Tarihi (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1985), 134-135.

4 Cehm b. Safvan'ın cebrî olduğu iddiasına karşı bk. Ahmet Erkol, "İslam Düşüncesinde Bir Okuma Örneği Olarak Cehm b. Safvan'ın Cebrî Olduğu İddiasına Karşı Farklı Bir Yaklaşım", *EKEV Akademi Dergisi* 7/17 (Güz 2003), 77-94.

5 Fetta h, "Cebriyye".

6 Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 419.

makdûrun bulunması imkânsızdır.”⁷ Bu durumda fiil ortaya çıktığında kudret Allah'tan bütünüyle kula intikal etmekte ve asıl fail reddedilmektedir. Mevlânâ söz konusu pasajda Allah'ın iradesini ateş insanın iradesini ise duman istiaresiyle anlatır. Ona göre fiilin kudret sahibi tek faili olarak insanı kabul eden Kaderiyye ile insan iradesini reddeden Cebriyye arasındaki temel fark şudur: Kaderiyye duman var ama ateş yok der cebrî ise ateşi açıkça görür. Bu bakımdan cebrînin görüşü kaderiyyeden daha fazladır fakat o açıkça gördüğü ateşi inkâr eder. Bu ateş cebrînin elbisesini yakar gene de cebrî ateş yok der, elbisesini diktiği ipliğin varlığını reddeder. Bu husus delilin delalet ettiği aslı inkâr etmektir.⁸ Burada delilin delalet ettiği asıl sünnettullahıdır. Cebriyye, Allah'ın/ateşin varlığını açıkça görmeye birlikte yine de ateş yok diyerek Tanrı'nın fiilini inkâr eder. Tanrı insanı irade sahibi bir varlık olarak yaratmakla sünnettullahı izhar etmektedir. Sünnettullahı yani insanın irade sahibi olarak yaratılmasını reddetmek ise varlıktan şüphe duymaktır.

Sofistlik davası ve fatalizm olarak nitelenebilecek bu cebrî tavır⁹ Mevlânâ'ya göre küfürden daha beter bir iştir. Çünkü kâfir âlemin varlığını kabul edip Allah'ın varlığını reddeder. Cebrî ise şüpheler içinde kıvrılarak aslında “Dünya hiç yoktur.” der “Onu getir ancak bunu getirme” gibi yasaklarla âlem ihtiyar ve iradenin varlığını tasdik ederken cebrî ne emir ve yasaklamayı ne de ihtiyarı kabul eder.¹⁰ İhtiyarın reddi bir anlamda evrenin aslı düzeninin reddini gerektirdiğinden Mevlânâ Cebriyye'yi Hz. Peygamber'in çağrısına karşı şüphe ve tereddüt içinde olmakla suçlar. İnsanın irade hürriyetini ve kendi varlığını inkâr etmesi varlığa ve hayata anlam katma gibi yüce ve erdemli bir sorumluluğu taşıma görevini göz ardı etmesidir.¹¹ Bu yüce ve erdemli sorumluluğu taşıyanların başında peygamberler gelmektedir.

7 Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtül-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*, haz. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 758.

8 Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî-i Ma'nevî*, çev. Derya Örs - Hicabi Kırlangıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 5/725 (No. 3008-13).

9 Safi Arpaguş, *Mevlânâ'nın Dini Anlatım Metodu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 179-180.

10 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 5/725 (No. 3014-18).

11 Ramazan Altıntaş, “Mevlânâ'da İrade Hürriyeti”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2004), 4-5.

Mevlânâ Cebriyye'nin Hz. Peygamber'in mucizelerinden veya eşya üzerindeki tasarruf yetkisinden de şüphe içinde olduğunu ifade ederek cebrî düşünceye sahip insanın peygamberlerin iradesini ve getirdikleri haberi de reddetmesi gerektiğini bildirir. Mevlânâ'ya göre insanın iradesiyle yükseleceği konum eğer kişinin gözüne güç görünüyorsa o "Ay yarıldı"¹² dan da kuşkadadır demektir.¹³

1.2. Umutsuzluk ve İnat

İnsanın cebrî düşünce eğiliminde olmasının altında yatan bir başka psikolojik amil umutsuzluk ve karamsar düşüncede inat etmektir. Peygamberin tabiatından ve çağrısından şüphe içinde olan cebrîler, Mesnevî'de peygamberlere çeşitli deliller getirerek peygamberlerin nasihat etmelerini engellemek isterler. Cebrîler Allah'ın değişmez nitelikler yaratmasını delil göstererek "Ressam bizi böyle yarattı, konuşmakla değişecek değildir."¹⁴ der ve eli kolu bağlı çaresiz bir insan portresi çizmekte inat ederler. Mevlânâ'ya göre onların böyle bir tavır takınmalarının altında yatan sebep umutsuzluktur. Çünkü peygamberler cebrîlere "Umutsuzluk kötüdür, oysa Allah'ın ihsan ve rahmeti sonsuzdur."¹⁵ diyerek insanı cebrî düşünceye sürükleyen duyguyu aşıkâr ederler. İnsanın umutsuzluğa düşmesinin nedeni ise Allah'tan ayrılarak zindana düşen insanın karamsarlığındandır.¹⁶ Melekler Hz. İbrahim'i hakikatle müjdeleyip "Sakin ümitsizliğe düşenlerden olma!" dediklerinde "Hz. İbrahim dedi ki: Rabbinin rahmetinden, sapıklardan başka kim ümit keser?"¹⁷ Bu durumda Mevlânâ cebrî düşünceye sahip insanı sapıklardan olarak niteler.

Cebrî düşünceye sahip insanın umutsuzluğu peygamberlerin çağrısına inatla kulak tıkayıp onları suçlamakla sonuçlanır. Onlara göre yeryüzünde kaygı, düşmanlık, parçalanmışlık, acı ve kederin sebebi peygamberlerdir. İnkârcılara göre peygamberler zıt ve düşmandırlar. İnsan ruhu kaygılardan arınmış bir haldeyken peygamberler gelip insanı üzüntü ve tasaya

12 *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, çev. Ali Özek vd., (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), el-Kamer 54/1.

13 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 1/71 (No. 1078).

14 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 3/406 (No. 2900).

15 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 3/407 (No. 2920).

16 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 3/408 (No. 2931).

17 el-Hicr 15/55,56.

gark etmiştir. İnsanlar birlik ve beraberliği tatmışken peygamberlerin uğursuzluğu yüzünden yüz parçaya bölünürler. Güzel ve hoş sohbetle meşgul bir papağanken ölümü düşünen kuşlara dönerler. Acı ve keder veren öyküler, çirkin ötüşler, bütün uğursuzluk, başkalaşım ve bela hep peygamberlerin sözlerinden kaynaklanır ki peygamberler üzüntü yaratma konusunda isteklidirler.¹⁸

1.3. Şükürsüzlük ve Tembellik

İnsanı cebrî düşünceye sevk eden bir başka etken Mevlânâ'ya göre şükürsüzlük ve nimeti inkâr etmektir. Nimete şükretmek bir kudrettir ve kudrete şükretmek kudreti artırır. Cebir nimeti kaybetmeye sebep olur. Eğer insanlar bir kişiden zerre kadar fayda elde etse kalbin darlığı o kişide kavga etme isteği uyandırır. Fakat nimete şükretme vakti geldi mi bu kişinin ihtiyar ve iradesi kalmaz, cansız bir varlığa dönüşür.¹⁹

Mevlânâ'nın burada özellikle şükrü zikretmesi şükretmenin ya da nankörlüğün insan iradesine bağlı olduğunun Kur'an-ı Kerim'de açıkça ifade edilmesindedir. "Şüphesiz biz ona (doğru) yolu gösterdik. İster şükredici olsun ister nankör."²⁰ İbn Arabî'ye göre şükür artışı gerektirir. Allah da şükrederek kullarından fiillerini artırmalarını ister. Hz. Peygamber bu durumu "Şükreden bir kul olmayayım mı?" hadisinde dile getirmiştir. Hz. Peygamber Allah'ın kendisine dönük şükrü için şükredenlerden olmuş ve ibadetini artırmıştı. Allah da onun "ameller diyarında" hidâyetini ve rızasının bulunduğu işleri yapma gücünü artırmıştı.²¹ Bu durumda iradesini kullanıp şükredici olan kul, Hak'tan şükürle muamele görür ve bu muamale onun hayra olan kudretini artırır.

Mevlânâ'ya göre insanı cebrî düşünceye sevk eden bir diğer önemli etmense tembelliktir. Boş bir inanç olan cebir tembeller güruhunun bir ahlakıdır. Tembelliğin sebebi ise akılsızlıktır.²² Tembellik nedeniyle şükür ve sabırdan uzak olan insan ayağını cebrin tuttuğunu bilir. Fakat cebir iddiasında bulunan kendini hastalıklara duçar eder, en sonunda da mezara

18 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 3/408 (No. 2946-52).

19 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 1/66 (No. 939-944), 5/727 (No. 3071-72).

20 el-İnsân 76/3.

21 İbn Arabî, *Futûhât-ı Mekkiye*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2020), 8/231-232.

22 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 5/731 (No. 3185-86).

girer. Çünkü Hz. Peygamber: “Yalandan hastalanmak, sıkıntı getirir, sonunda [kişi] kandil gibi söner.”²³ demiştir. Cebir kırılmış bir ayağı sarmak veya kopmuş bir damarı bağlamaktır. Cebrî madem bu yolda kendi ayağını kırmadı, kime gülüyor, ayağını niçin sarmıştır?²⁴

1.4. Gaflet, Ahmaklık ve Realiteden Kaçış

Katı determinist bir düşünceyle hareket eden cebrînin inancına göre her şey bütünüyle Allah’ın iradesiyle gerçekleşmektedir. O halde insanın karşılaştığı her fiil ve muamele karşısında toprak gibi sessiz olması gerekir. Hâlbuki insan haksız bir fiille karşılaştığında bunu kabullenmemektedir. Hak ve hukukun korunması ve nefsin haksız fiil karşısında sessiz kalmamasını Mevlânâ hırsız ve bekçi istiaresiyle anlatır. Cebrî’ye göre hırsızın da bekçinin de haklı olması gerekir çünkü her ikisi de fiillerini Allah’ın takdirine bağlamaktadır:

“Hırsızın biri, şahneye: A padişahım, yaptığım iş Allah’ın takdiriyledi, dedi.

Şahne: Benim yaptığım da Allah’ın takdiriyledir a iki gözümün nuru, dedi.

Birisi, bir dükkândan bir turp çalıp “A akıllı kişi, bu Allah’ın takdiriyledir” dese,

Sen de başına iki üç yumruk vurup: “Koy turpu yerine, bu da Allah’ın takdiriyledir a çirkin adam” dersin.

A fodul, bakkal, bir tutam tere için bile bu özü kabul etmezken, sen nasıl olur da böyle bir öze güvenir, ejderhanın etrafında dönüp dolaşırsın? A soysuz, aptal adam, böyle bir özürle, kanını, malını, kârını tümüyle sebil ettin. O zaman herkes senin bıyığını yolar da sonra özür dileyip kendini mecbur gösterir”²⁵

İnsanın her fiili Allah’ın takdirine bağlaması yapılan her bir fiilin meşru olmasını gerektirir ki bu durum bütün toplumsal dengenin bozulup toplumda kargaşanın hâkim olması ve hukukun çökmesi demektir. Haksız fiile Allah’ın iradesinin şahit tutulması, cebrînin haksız fiil karşısında fiili meşrulaştıracak sayısız delillerle karşılaşması ve her bir bireyin kendi

23 “Hasta olmadığınız halde hasta imiş gibi görünmeyin; gerçekten hasta olursunuz. Kabirlerinizi de önceden kazdırmayın, sonra ölürsünüz.” Şîrûye b. Şehredâr ed-Deylemî, *El-Firdevs bime’sû-ri’l-hitâb*, thk. Said b. Besyûni Zaglul (Beyrût: Darü’l-Kütübi’l İlmîyye, 1986), 187.

24 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma’nevî*, 1/71 (No. 1069-73).

25 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma’nevî*, 5/726-27 (No. 3057-64).

kanunlarını ilan etmesi anlamına gelir. Bu durum Mevlânâ'ya göre ağrısız başı bağlamak yani sorumluluk ve realiteden kaçarak yepyeni sorun ve hastalıklara duçar olmaktır. Mevlânâ bu nedenle cebri tavrı maskaralık olarak niteler: “Hasta değilsen başını bağlama. İhtiyarın var, kendini maskara etme.”²⁶

Bahçe sahibi ve hırsız arasında geçen bir başka hikâyede hırsız, eylemlerine Allah'ın mâlik ve rezzak olmasını delil gösterir. Hırsız, Allah'ın kulu O'nun bağından O'nun bahşettiği hurmayı yediği için cahilce kınanıp gani olan Allah'ın sofrasında cimrilik gösterilmemesini ve filinin meşru kabul edilmesi gerektiğini iddia eder. Bunun üzerine bahçe sahibi “Allah'ın bu kulu, O'nun başka bir kulunu, O'nun sopasıyla güzelce dövüyor. Sopa da sırt da Allah'a ait. Ben sadece O'nun buyruğunun aletiyim.” diyerek kendi eyleminin meşruluğunu iddia eder.²⁷

Mevlânâ dünya hırsının ve insanın maddeye bağımlılığının hakikati görmeye engel olduğunu hatırlatır. Hırs ve tamah, aklın ve gönlün önünde bir bağdır. Sahip oldukça hırsı daha da artan insan görünen âlemin tuzaklarıyla oyalanır. Nûr'un aydınlığından kaçır. Mesnevî'de yemek yiyen sahura kalkabilme düşüncesiyle gözünü ışığa kapatır. Bütün gayesi karnını doyurmak olduğu için henüz gündüz vakti değil diye yüzünü karanlığa tutar. Hırs, güneşi dahi gizlemişken insanın hırs ve tamah nedeniyle açık bir delile sırt çevirmesi şaşılacak bir iş değildir.²⁸ Işık vaktin bittiği anlamına gelmektedir fakat insan tamah neticesinde vaktin bittiğini görmek istemez. Burada hakikat ışığa teşbih edilir ki gafletle dünyaya dalan insan hakikatten kaçır.

Gözünü ışığa kapatan insanın durumu ise yolda uyumaktır, basiretsizliktir. İnsanın cebri düşünceye sahip olmasıyla yol kesiciler arasında uyuması bir ve aynıdır. Bu cebriyet, vaktinden önce gösterilmiş bir cebriyet.²⁹

İnsanın bu tavrı kalbin eylemleriyle alakalıdır. Cehalet, tamah ve dünya sevgisinin kalpte yer etmesi, kuvvetlenmesi veya zayıflaması nispetinde nefsanî düşünceler de kuvvetlenir ve zayıflar. Kalpteki iman, ilim ve aklın

26 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 5/728 (No. 3103).

27 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 5/727 (No. 3078-85).

28 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 5/726 (No. 3054-56).

29 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 1/66 (No. 941-44). Mevlânâ'ya göre vaktinde gösterilen cebrilik tekamülden sonra insan-ı kâmil makamının elde edilmesiyle gösterilen cebriliktir.

kuvvetlenmesi ve zayıflaması nispetinde ise yakîn kuvvetlenir ve zayıflar.³⁰ İdare ve yetki hırs ve tamah tarafından ele geçirildiğinde akıl zayıflar ve apaçık bir delili görmekten aciz kalır. Bu durumda insanın kalp hastalıkları onda cebrî düşüncenin doğmasına sebep olmaktadır.

1.5. Adaletten ve Cezadan Kurtulma Gayesi

Kendi eylemlerini meşrulaştırma gayesinde olan Cebriyye'nin kulların fiillerini Allah'ın takdirine bağlaması bu dünyada ve ahirette karşılaşılabilecek olan adalet ve va'idden kaçınma isteğidir. Cebrî, Hakk'ın adaletiyle ve vereceği karşılıkla kavga içindedir. Adaletten kaçınma, kaderi bahane edip kendi suçunu başkasına yüklemektir. Mevlânâ'ya göre Zeyd kana girdiğinde kisasın Amr'a yüklenmesi veya Amr şarap içtiğinde haddin Ahmed'e uygulanması olacak iş değildir.³¹ *Mesnevî*'de Beyler, padişahın cömertlikle ödüllendirdiği Ayaz'ı kıskanmaları sonucu padişaha cebrîce itirazda bulunurlar. Hâlbuki onların bu tavrı, kıskançlık gösterip padişaha serzenişte bulunmaları kendi iddialarını fasid kılmaktadır.

Cebrî düşünceye sahip bireyin bu tutumu Emevîler'in iktidarlarını meşrulaştırmak için de kullandıkları bir yöntemdi. Bu doğrultuda onların cebr düşüncesinden faydalanmak istemeleri ve eylemlerini "Allah'ın takdiri" ne bağlamaları cebr fikrinin ivme kazanmasını sağlayan siyasi zemini oluşturmaktaydı.³² Emevîler kaza ve kaderle eş anlamlı olarak Allah'ın önceden bilgisiyile iktidarı kendilerine verdiklerini iddia ediyor ve iktidar uğruna yaptıkları bütün savaş ve haksızlıkları mecbur kılınan Allah olduğu sonucuna varıyorlardı. Fakat Emevîler'in cebr görüşüyle Cehm'in cebr görüşü teoride örtüşse bile edindikleri gaye bakımından birbirinden farklıdır. Cehm Emevîler'in bu iddialarını fasid kılmak gayesiyle Allah'ın eşyanın bilgisine yaratmadan önce sahip olduğu fikrini reddetmiştir.³³ Bu ifrat ve tefrite giden iki uç düşünce arasında mutedil bir yol izleyen Mevlânâ Allah'ın ezeli bilgisini ve mutlak kudretini kabul

30 Ebu Talib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, çev. Yakup Çiçek - Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2016), 1/471.

31 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 6/789 (No. 412-13).

32 Osman Aydın, "Kaderî Anlayışın İlk Tezahürleri", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 16/2 (2003), 251.

33 Resul Öztürk, "İslam Düşüncesinde Kaderci Anlayışın Sosyal ve Kültürel Temelleri", *Kader Kelam Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2011), 150.

etmekle birlikte insanın hür iradesini de kabul etmekte ve kişinin eylemlerinden sorumlu olduğunu ifade etmektedir.

Mevlânâ va'd ve va'adin kesinliğini tarlaya ekilen tohumun ürün vermesiyle ifade eder. İnsan bu dünyada emek ve çabalarının karşılığını aldığı gibi ahirette de fiillerinin karşılığını muhakkak alacaktır. Bir kimsenin yediği baldan başkası faydalanmaz, gündüz kazandığı ücret akşam başkasına verilmez. İnsan ne için çalışırsa sonucu ona mutlaka döner. Ne ekmişse ürününü alır. Borcu veren borçlanandan rehin ister başkasından değil. Cebir kendi suçunu başkasına yüklemektir. Hâlbuki tohumu eken suçlu yüklenmeli Hakk'ın adaleti ve vereceği talihle de barışmalıdır. Bir sıkıntı ve kötülük varsa bunun sebebi kişinin kendi kötü amelleridir, talihinden değil. Yiğit bir kimsenin suçlaması gereken kendi nefsidir. "Zerre kadar bir iş yapan karşılığını görür."³⁴ Hak güneşi zerreyi bile örtmezken insan nefsinin efsunlarına aldanmamalıdır.³⁵

1.6. Kalpteki Eğrilik ve Allah'ın İlmini İnkâr

Cebriyye'nin insanın iradesini reddetmesi Allah'ın sıfatlarıyla alakalıdır. Aşkın Tanrı anlayışı gereği Mutlak varlık olan Allah'ın zâtı gibi sıfatları da yetkindir. Tenzihi Tanrı anlayışına göre Allah'ın ilim, irade ve kudret sıfatları bütün varlık ve olayları kuşatmıştır. Bu doğrultuda insanlar da bu metafizik gücün koyduğu zorunluluk kanunlarına tabidir. Bir başka deyişle insan cebir ve zorlama ile hareket etmektedir.³⁶ Mevlânâ'ya göre Cebriyye'nin gözden kaçırdığı husus emir ve yasaklardır. Evet, Allah'ın mutlak bir kudreti vardır ve Cebriyye bu kudreti göz önünde bulundurarak Allah'tan acziyeti giderip teşbihten uzaklaşmıştır. Çünkü Cehm b. Safvan'ın insanın iradesizliğine getirdiği delil Allah'ın yarattıklarına benzememesidir. Allah'ın yarattığı varlıklara ait bir sıfatla nitelendirilmesi teşbihi gerektirir. Allah kadir, âlim, fail ve yaratıcıysa kulların kudret, fiil ve yaratma ile nitelendirilmemesi gerekir.³⁷ Öte yandan Cehmiyye Allah'ın ilmini hâdis kabul eder. Allah bir varlığı yaratmadan evvel onun

34 ez-Zilzâl 99/7-8.

35 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 6/789-90 (No. 416-31).

36 Fettah, "Cebriyye".

37 Muhammed Şehristânî, *el-Müel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz - Haz. Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011), 85.

hakkında bilgi sahibi değildir çünkü var olmayanı bilmek imkânsızdır. Allah'ın önce bilip sonra yaratması bilgisinde değişiklik olması anlamına gelmektedir. Eğer Allah'ın varlığı yaratmadan evvelki bilgisiyle yarattıktan sonraki bilgisi aynı kalmışsa yarattığı hakkında bilgisi yok demektir. Allah'ın ilim sıfatının ezeli olması durumunda ilim, Allah'ın aynı mı yoksa gayrı mı sorunu ortaya çıkar. İlim sıfatı Allah'ın gayrı ise O'na şerik isnad edilmiş olur aynı ise Allah ilimden ibaret demektir bu da inkârla aynı anlama gelir.³⁸

Mevlânâ'ya göre Cebrî ilim sıfatını tartışırken emir ve yasakları göz ardı etmiş ve Allah'ın ilmini inkâr etmiştir. Cebriyye Allah'a cehalet nispet ederek aslında kendi cehlini ortaya koymaktadır:

“[Öyleyse] yıldızları ve gökleri yaratan, nasıl olur da bir şeyi cahilce emredip yasaklar? [Böyle yaparak güya] Allah'tan aciz ihtimalini giderdin, ama onu cahil, ahmak, aptal yerine koydun. Kaderde âcizlik yoktur, olsa bile cahillik, âcizlikten daha kötüdür.”³⁹

Cebrî'nin Allah'tan aciziyeti gidermesi Allah'ın mutlak kudret ve irade-siyle iş görmesi anlamına gelmektedir. Fakat Mevlânâ'ya göre Cebriyye'nin Allah'ın mutlak kudretini ve kuşatıcılığını öne sürerek insanın iradesiz olduğunu iddia etmesi Allah hakkında güzel zan beslemelerinden ve onu tenzih etme gayesinden değil kalplerindeki eğrilikten ileri gelmektedir. Cebrî kendince ileri sürdüğü iddialarla hakikatte Hakk'a cehaleti nispet ederek edepsizlik etmektedir. Hâlbuki hakikat ve bu hakikatin kabulünde insan iradesinin varlığı Allah tarafından bildirilmektedir: “Ve de ki: Hak, Rabbinizdendir. Öyle ise dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin...”⁴⁰

Mevlânâ'ya göre Cebrî'nin bu tavrı yanlış te'vil'den kaynaklanmaktadır. Kur'an -ı Kerîm'in el değmemiş sözünü tevil eden Cebriyye kendini tevil etmelidir, Kur'an-ı Kerîm'i değil. Kur'an-ı Kerîm'i hevâsına uyup tevil etmesi nedeniyle yüce anlam, onun yüzünden alçalıp eğrilmektedir.⁴¹ Mevlânâ'ya göre temiz bir nur ile bakan Hz. Âdem'in de hayret içinde

38 Şerafettin Gölcük, “Cehmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim Tarihi: 07 Aralık 2022).

39 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 5/725-26 (No. 3030-32).

40 el-Kehf 18/29.

41 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 1/71 (No. 1074-82).

buğdaya doğru aceleyle gitmesi, yasağa boyun eğmek yerine gönlünde te'vili tercih etmesindendi.⁴²

Yanlış te'vil Kur'an-ı Kerim'e uymak değil onu kendine uydurmaktır. Mevlânâ kulluk makamının gereği olan teslimiyetin yokluğunu bekçisi olan bir eve köpek ya da tilkiyle gitmeye benzetir. Mesnevî'de Hak kapısını, kerem ve ihsan sahibi Türk'ün evine benzeten Mevlânâ'ya göre; Türk kerem ve ihsanından dolayı konuğun kapısına köpeksiz ve hırkasız, edeplice gelmesini ister. Fakat konuk aksini yaparak çadırın kapısına gider. Bu durumda hane sahibinin köpeği de konuğu ısırıp yaralar. Konuk kulluğunun idrakiyle giderse köpek de ona karşı yumuşak ve müşfik olur. Konuk eğer yanında bir köpek veya tilki götürürse her çadırın altından bir köpeğin çıkivermesi kaçınılmazdır.⁴³ Her çadırın altında çıkıveren Hak kapısının bekçileri veya bu bekçilerden biri olan şeytan ancak kalplerinde eğrilik olanları yoldan çıkarmaktadır. Hâlbuki kerem sahibi; kapıya isnatsız ve delilsiz tam bir teslimiyetle gelinmesini, hevaya uyarak yapılan te'villerin terk edilmesini emretmektedir. Yanlış te'vil cebrî tutum sergileyen insanın dalaletini artırmaktadır.

2. Mevlânâ'ya Göre İhtiyarın Delili

2.1. İnsanın Tabiatı ve İçindeki Arzu

Cebrî düşünce insanı cemad varlık mesabesine indirgeyip insanın yaratılışını ve eğilimlerini göz ardı etmektedir. Halbuki her insan duygu sahibi olup bir işe meyl ederken başka bir işten hoşlanmadığının farkındadır. Mevlânâ'ya göre insanın dünyaya olan meyli ve kalbinde taşıdığı arzu ihtiyar sahibi olmasındandır. Nefsani arzu ve istekler söz konusu olduğunda insana yirmi kişilik ihtiyar gelir.⁴⁴ İnsanın emir dilini kullanması, dostlarından vefa umması, eşyanın tabiatına göre hareket ederek yaratılışının aksine bir görev ve sorumlulukla mükellef kılınmaması nefiste içkin olarak bulunan ihtiyarın delilidir. Aksi hâlde emretme, öfkelenme, onurlandırma ya da azarlama abesle iştigal etmek demektir:

42 Mevlânâ Celedin Rûmî, *Mesnev-i Şerif*, çev. Süleyman Nahifî, sad. Âmil Çelebioğlu (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010) 1/78 (No. 1305).

43 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 5/726 (No. 3033-37).

44 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 5/727 (No. 3070).

Hiç kimse iradesi olmayan bir nesneye “Gel buraya” demez ya da bir kerpiç parçasından vefa ummaz. İnsandan uçması beklenmez ya da “Ey kör, gel de bana bak” denmez. Allah “Köre güçlük yok”⁴⁵ buyurarak güçlükleri çözmüştür. “Ey sopa, neden bana vurdun?” denmediği gibi mecbur olandan böyle şeyler istenmez. İhtiyar insanın içine yerleşmiştir ki bir Yusuf görmedikçe insan elini yaralamaz. İhtiyar ve istek nefiste içkin olarak bulunur ve dilediği şeyin yüzünü gördüğünde ancak kol kanat açar. Köpek uyurken ihtiyarı yoktur ancak işkembeyi gördüğünde kuyruk sallamaya başlar.⁴⁶

İnsanın tabiatı ve istek sahibi olması nefsin tekâmülünde önemli bir unsurdur. Hocanın talebe üzerindeki hakları ve talebenin ilim öğrenmekten kaçınması üzerine onu tedrise zorlaması insanın irade sahibi olduğunun göstergesidir. Nefsin bu tekâmül sürecinde insanın hayır ve şer arasında salınarak yürümesi, emir ve nehiyle terbiye edilmek istenmesi onun irade sahibi olmasından ileri gelmektedir. Mevlânâ hocaların, kara taşı terbiye etmek için çabalamadıklarından hareketle ihtiyarı delillendirir. Hocalar taşta “Yarın gelmezsen seni cezalandırırım” demezler. Akıl sahibi bir kişi kerpicî dövmez veya taşı azarlamaz. İnsanda ihtiyarın varlığını hissettiğimiz için ihtiyar sahibine teklifte bulunmak bize güzel gelir.⁴⁷ Buradan anlaşılacağı üzere Mevlânâ ihtiyarın varlığını insanın akıl sahibi bir varlık olmasıyla ilişkilendirmektedir. İrade söz konusu olmadığında aklın varlığı âtil kalmaktadır. Ayrıca iradenin, havas-ı hamse ve kişinin hem kendisini hem de diğer bireyi tanımasıyla idrak edileceği görüşündedir.

2.2. Vicdanî Algı ve Duyguların Varlığı

Mevlânâ’ya göre vicdanî algı duygudan daha açıktır. Vicdanî algıyı inkâr eden aslında beş duyuyu ve duyguları inkâr etmektedir. Hâlbuki vicdan ve duygu aynı arkta ilerler. İnsanın kendi kendisine emir vermesi, geleceğe dair planlar yapması insandaki duyguların ve ihtiyarın varlığına delildir: “Vicdanî algılayış, duygu yerine geçer. İki de bir arkta ilerler ey amcam. [Bu yüzden] bu algılayışa yap yapma demek, emretmek, yasaklamak, maceralara girişmek, söz söylemek tatlı gelir. Yarın şunu

45 “Köre vebal yoktur, topala da vebal yoktur, hastaya da vebal yoktur. (Bunlar savaşa katılmak zorunda değildirler.). Kim Allah ve Peygamberine itaat ederse, Allah onu altından ırmaklar akan cennetlere sokar. Kim de geri kalırsa, onu da acı bir azaba uğratar.” el-Fetih 48/17.

46 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma’nevî*, 5/723 (No. 2966-76).

47 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma’nevî*, 5/724-25 (No. 3005-7, 3019-20).

yapayım ya da bunu yapayım demek, ihtiyarın varlığına delildir a güzelim.”⁴⁸ Ankaravî'ye göre burada bir ark olarak zikrediken “yek cedvel” hiss-i müşterek veya akıldır. Vicdanî idrak veya hissî idrakın her ikisi de beş duyu ile idrak edilen şeylerdir ve akıl cedveli üzere olurlar.⁴⁹

Burada zikredilmesi gereken önemli bir duygu “tereddüt”tür. Mevlânâ'ya göre insan gücünün yetmediği konularda değil tabiatına uygun işlerde tereddüt yaşar. Cebriyye ise insan tabiatını ve kudretini inkâr ettiği için aslında yanlış tereddütün maskarasıdır. Çünkü insanı cebrî düşünceye sevk eden temel âmil şüphe ve tereddüttür. Mevlânâ Cebriyye'nin temel hareket noktasını ihtiyarın delili olarak gösterir. İnsanın iki iş arasında tereddütte kalması irade sahibi olmasındandır. İnsan “Denize mi gireyim yoksa yukarı mı uçayım?” diye değil “Musul'a mı gitsem yoksa büyü öğrenmek için Babil'e mi?” diye tereddüt eder. Tereddüt etmek için güç gereklidir. Cebriyye dahi bu tereddütün eseridir ki yanlış tereddüte düşen kendini maskara eder.⁵⁰ Tereddütün sonunda insanın ulaştığı bir “tercih” vardır. İnsanın tercihlerinden biri de “meslekler”dir. İnsanın meslek seçiminde bulunması onun ihtiyar ve iradesinin delilidir. Kişi kendisine bir meslek seçmişse bu konuda bir ihtiyarı ve bir düşüncesi var demektir. İhtiyarı olmayan bir kimsenin birçok meslek içinde niçin o mesleği seçtiğini izah etmesi gerekir.⁵¹

Mevlânâ'ya göre ihtiyarın bir başka delili adaletin varlığı ve adalet duygusudur. Adaletin uygulanmasında suçlunun iradesine yönelik bir zorlama görülse bile bu Cebrî'nin anladığı bir iradesizlik değildir. Adalette cebir ve zulüm yoktur çünkü zulüm olsa insanın gönlünde pişmanlık hissi uyanmaz. Kendisinde bir sorumluluk ve hürriyet hissetmeyen insanın eylemlerinden dolayı pişmanlık duyması mümkün değildir. Hakk'a teslim olup yakarmak, O'nun mutlak kudreti karşısında acziyeti ikrar ederken “pişmanlık” ve “hayâ” duygusuyla hareket etmek insanın ihtiyarının delillerindedir. Adalet paylaştırıcı ve bölüştürücü iken şaşırtıcı olan adalette cebir ve zulmün olmamasıdır. Çünkü cebir olsa insanda pişmanlık,

48 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 5/725 (No. 3021-23).

49 Bestami Bilge, İsmâil Rûsûhî-yi Ankaravî Şerh-i Mesnevî (*Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif*) (V. cilt) (*inceleme-metin-sözlük*) (Niğde: Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 1248.

50 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 6/789 (No. 407-11).

51 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 5/727 (No. 3068-69).

zulüm olsa işin sonunda koruyuculuk olmazdı.⁵² İnsanın kötülük yüzünden pişman olması ve bu pişmanlığın sonucunda doğru yolu bulması ihtiyarındadır.⁵³ İnsanın yakarışı acziyetinin delili iken utanıp hayflanması ihtiyarının delilidir. İhtiyar yoksa eğer utanma duygusu anlamsızdır.⁵⁴

İhtiyarın varlığına diğer bir önemli delil de “öfke ve kin” duygusudur. İnsanın karşısındakine düşmanlık beslemesi, haksız fiil karşısında öfke duyması, adalet arayışıyla kadıya başvurması ihtiyarı görüp kabul etmesinden ileri gelir. Çünkü insan irade dışı gerçekleşen olayların var olmayan faillerine öfke duymamakta, tavandan kafasına düşen tahtayı kanuna şikâyet etmemektedir. Allah’tan başkasında ihtiyar olmadığını savunup suçluya karşı öfke duymak, düşmana diş bilemek çelişkili bir durumdur. İhtiyarın yokluğu durumunda insan davranış ve tepkilerinde bir tercihin ve onu bu tercihe iten öfke duygusunun olmaması gerekir. Bu durumu Mevlânâ “Niye küçük çocukları döver de büyükleri seçip ayırt edersin? Niye malını çalan hırsıza, tutun şunu, elini ayağını kırın, esir edin dersin?” şeklinde sorgulayarak reddeder. Hâlbuki insan sel gelip eşyasını götürdüğünde sele kin duymamakta veya sarığını uçuran rüzgâra öfke beslememektedir. Mevlânâ bu nedenle “Sendeki öfke, cebrice özürler getirmeyesin diye ihtiyarın varlığına işaret eder.”⁵⁵ diyerek öfkeyi ihtiyarın delillerinden biri olarak kabul eder.

Duyguların varlığının ihtiyara delil olmasında değinilmesi gereken diğer bir konu ise hayvanların duyguları ve iradeleridir. “Deveci deveyi dövse devenin öfkesi devecinin değneğine değil kendisinedir. Deve de bile bir ihtiyar ve kuvvet vardır. Köpeğe taş atılsa yay gibi gerilip insana saldırır. Köpek insana ulaşamadığında kızgınlığından taşa saldırır. Hayvanî akıl bile ihtiyarı bildikten sonra insan aklının Cebriyye düşüncesinden utanması gerekir.”⁵⁶

52 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 4/553 (No. 1637-38).

53 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 5/725 (No. 3024).

54 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 1/54-5 (No. 619-20).

55 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 5/726 (No. 3038-48).

56 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 5/726 (No. 3049-53).

2.3. Vesvese ve İlham

İnsana şeytan tarafından vesvesenin melekler tarafından ise ilhamın verilmesi insanın ihtiyar sahibi olduğunu göstermektedir. Vesvese şeytana, cinlere ve nefse izafe edilir ve Kur'an-ı Kerim'de vesveseden başka bu anlama yakın yirmi üç ayrı kavram kullanılmaktadır. Şeytanın insanı çirkin şeylere teşvik ettiği vesvese nefse izafe edildiğinde "kişinin iradesini etkileyen gizli duygular, kararlar, vehimler ve hatıralardır."⁵⁷ İlham ise istilâhî manada "Allah'ın, doğrudan veya melek aracılığıyla iyilik telkin eden bilgileri insanın kalbine ulaştırması" şeklinde tanımlanır. Kur'an-ı Kerim'de sadece bir yerde [eş-Şems 91/8] geçen ilham kavramıyla Allah'ın, insanın benliğine manevi zaafalarını ve yetilerini yerleştirdiği ifade edilir.⁵⁸

Mevlânâ'ya göre insanın nefsinde içkin bir hâlde bulunan iradeyi ortaya çıkaran şey vesvese ve ilhamdır. İblis vesvese verdiği uyumuş olan ihtiyarın düğümü hemen çözülür ve insan gösterilen yola meyleder. İblisin çabaları karşısında ise melekler feryat ederek insanı sırat-ı müstakime çağırır. İnsanın hayra olan iradesi de bu şekilde harekete geçirilir. İnsanın hayır ve şerre olan kabiliyeti ilham ve vesvese sayesinde on katına çıkar. Burada dikkat çeken husus şudur ki; insan isyanı seçtiğinde Şeytan insanın iradesine hükmetmediğini ona sadece yolu gösterdiğini ifade eder ve tabiatındaki heva ve hevesine, bedenine tutsak olan kişi ben seni bu yola çağırdım fakat "seni zorlamadım"⁵⁹ der. İsyân nedeniyle insana gelen sevincin aslında sadece insanın keder ve üzüntüsünü artıracığını ise melekler insana ilhamla bildirir. Bu nedenle Şeytan ve meleğin veya ruhun varlığı ihtiyara delildir. İnsanda görünmeyen bir ihtiyar vardır ve insan hayrı ve şerri gördüğünde ona karşı ihtiyarı artmaya başlar.⁶⁰

2.4. Mücadele'de Gösterilen Kudret

Mevlânâ'ya göre cebri tavrı hakikatte şeytanın ahlakıdır. İblis ve soyu Allah'la tartışıp savaşı ve kendi eylemlerini Hakk'a nispet eder. İnsan isyana neşeyle koşarken gönülsüzlükten nasıl söz edebilir? Yanlış yola oynayarak koşan insan kendisine öğüt verildiğinde nâsihle tüm gücüyle

57 Emanullah Polat, "Kur'an'da 'Vesvese' Kavramının Semantik Analizi", *EKEV Akademi Dergisi* 18/60 (Yaz 2014), 359-60.

58 Yusuf Şevki Yavuz, "İlham", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Ağustos 2022).

59 İbrâhîm 14/22.

60 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 5/729 (No. 2979-3004).

savaşı. “Doğru olan ve gidilecek yegâne yol budur, hiçten başka beni kim eleştirebilir?” diyerek bütün öğüt ve ikazları reddeder. Mevlânâ burada “Yolunu bilmeyen nasıl böyle savaşı”⁶¹ diyerek insanın hakikatle olan savaşını iradesine delil gösterir.

Cebri kabul eden bir kişi bütün söz ve fiili kendisinden nefyettir. Bu nefy, fikrî beyanda bulunma imkânını da ortadan kaldırır. Hâlbuki ilmi tartışma ancak fikir beyanıyla gerçekleşir. İhtiyar, fikri tartışmaya vesile olan bir vasıta ki ihtiyarın reddiyle bu vesile ortadan kaldırılmış olur. Bu durumda cebir ehli zaruri yollarla oluşan ve müşahede mesabesinde bulunan bilgiyi reddetmektedir.⁶² Mevlânâ’ya göre cebir ehlinin bu tavrı kurnazlıktan ileri gelmektedir. İnsanın nefsinin istediği her şeye irade gösterip aklın emrettiği hayırdan kaçınması kurnazlıktır. Bahtı açık ve Hakk’ın sırlarına mahrem olan bir kimse bilir ki kurnaz tavır iblisten, aşk ise Âdem’denir. Kurnazlık denizde yüzmek gibidir. Denizde yüzmek veya Hakk’ın sonsuz ilmine karşı kurnazlık yapmak aslında kibir ve düşmanlıktan ileri gelmektedir.⁶³

İblis kendi eylemlerinde Allah’ı suçlarken Hz. Âdem ve eşi “Ey Rabbimiz biz kendimize zulm ettik.”⁶⁴ diyerek hatalarının kendi iradeleleriyle gerçekleştiğini ikrar ederler. Bu nedenle Mevlânâ cebri olup yalnızca sapma tehlikesine karşı “Rabbim, beni azdırmama karşılık...”⁶⁵ ayetinin okunmasını tavsiye eder.

2.5. Hallerin değişimi

İnsanın hem bu dünyadaki ikbal ve mertebesinin hem de Hak katındaki durumunun değişmesi insanın irade sahibi olduğunu gösteren önemli delillerdendir. Mevlânâ’ya göre zabıta bir insanın zabıta olarak hayatına devam etmesi talihinin ve rızkının başından beri öyle olduğunu gösterir. Fakat padişahın veziri zabıta yapması vezire dostluk değil düşmanlık yaptığını gösterir. Padişahı bu davranışa iten sebep vezirin işlediği suçlardan kaynaklanır. Değişiklik nedensiz değildir. Evvela padişaha vezir olanın

61 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma’nevî*, 4/524-5 (No. 1389-95).

62 Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 346.

63 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma’nevî*, 4/524-5 (No. 1396-99).

64 el-A’raf 7/23.

65 “İblis dedi ki: Öyle ise beni azdırmama karşılık, and içerim ki, ben de onları saptırmak için senin doğru yolunun üstüne oturacağım.” el-A’raf 7/16.

zabıta yapılması onun kötü bir davranışlarının bir sonucudur. Mevlânâ burada cebrin bahane edilmesine, “Kısmetim ve rızkım buymuş.” şeklinde bahaneler gösterilmesine karşı çıkar ve “Peki, öyleyse dün niçin ikbal içindeydin?”⁶⁶ diyerek kişinin dünyevi hâl ve mertebelerinin değişimini kendi iradesiyle açıklar.

Padişah insanı eşikten yanına çağırılmışken yeniden eşiğe sürmüşse bu mutlaka insanın işlediği bir suç nedeniyledir.⁶⁷ Padişah lafzını bir başka istiare zemininde değerlendirdiğimizde Allah’a tekbül eder ki Hakk’ın eşiginden huzuruna ulaşmayı başaran kişinin huzurdan kovulması da yine kendi eliyle yaptığı kötülükler nedeniyledir. Manevi makamlar kişinin çabasına manevi kayıplar da yine kişinin amellerine bağlıdır. İnsan diğer canlılar gibi tek bir ontolojik duruma sabitlenmemiştir. Kendisine verilen bilgi, irade ve kelâm gibi lütuflar sayesinde insan teklif emrine uyarak makamını değiştirebilir.⁶⁸

Bu durumda hür irade insanın kaderidir. Bu tıpkı cehennem tabiatının yakmak olduğu gibi varlığın kurulduğu bir hükümdür. Bu kat’i delil nedeniyle cebrinin hükümden ve gittiği yolun sonuçlarından bir kaçışı da yoktur. Cehennem insanı yakarken bu yakış nedeniyle kendisini mazur görmesi için insandan özür diler. Fakat hiç kimse cebriyi getirdiği deliller nedeniyle mazur görmez. Bu deliller insanı varacağı nihai sondan kurtarmaz.⁶⁹

2.6. Hakk’ın İhtiyarı

Mevlânâ’ya göre insanın ihtiyarı Hakk’ın ihtiyar sahibi olmasındandır. Fakat onun ihtiyarı toz toprak altında kalmış bir atlı gibidir, açıkça görülmez. Her yaratılmışın iradesi yokmuş gibi görünen güçlü bir hükmedicisi vardır. Fakat hiçbir şeye muhtaç olmayan Allah’ın yaratışı kişinin ihtiyarını kendisine kement yapar. Zeydi kendi ihtiyarı bağlar. Allah köpeksiz ve tuzaksız, marangozun tahtaya, ressamın güzelliğe hükmettiği gibi Zeyd’i avlar. Burada şaşırtıcı olan bütün ihtiyarların O’nun ihtiyarına

66 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma’nevî*, 2/272 (No. 2800-6).

67 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma’nevî*, 2/272 (No. 2804-5).

68 William C. Chittick, *Sufinin Bilgi Yolu: İbn Arabî Metafizikinde Hayal*, çev. Ömer Saruhanhoğlu (İstanbul: Okyanus Yayınları, 2018), 333.

69 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma’nevî*, 5/727 (No. 3073-75).

kul gibi secde etmesidir. İnsanın cansız varlıklara hükmetmesi onlardan cansızlığı gidermediği gibi Tanrı'nın kudret ve iradesi de insanın ihtiyarını gidermez. Allah'ın iradesini kabul etmek cebir ve dalalet değildir.⁷⁰ İnsan kendi iradesini Allah'ın iradesi olmadığı müddetçe hayra ve şerre harcamaya muktedir değildir. Bu husus emir ve yasaklarla da ilişkilidir. Hasan Basrî'ye göre Allah'ın kulunu itaate mecbur kıldığında sevabı, isyana mecbur kıldığında ise cezayı kaldırması gerekirdi. İnsan bütünüyle başıboş bırakıldığında ise kudrette eksiklik olurdu. Allah'ın kullarından gizlediği bir dilemesi vardır ve kul itaatle meşgul olduğunda bu Allah'ın kullarına bir lütfudur.⁷¹

2.7. Emir ve Yasaklar

Cebriyye'ye göre bütün fiiller zorunlu olduğu gibi sevap ve cezada da cebir söz konusudur. Cebir kabul edilince teklifin cebirle olduğu ortaya çıkmış olur.⁷² Mevlânâ'ya göre ise tekliften yola çıkılarak gidilecek hüküm cebrin aksine ihtiyardır. İnsana emir ve yasakların indirilmesi ihtiyar sahibi olmasını gerektirir.

Kur'an'ın tamamı emir, yasaklama ve korkutmadır. Kerpice taşa öfkenlemek, mermere emirler vermek hiçbir akıl sahibinin ahlakı değildir. Veya ey ölümler, hiçbir şeye gücü yetmez olanlar, "Şöyle yapın, böyle yapın denildiği hâlde neden yapmadınız?" diye kimse ölümlere hesap sormaz. Akıl sahibi resimle kavgaya tutuşmaz. Hakk'ın emreşi bizi ihtiyar sahibi kılmasındandır. Kişinin kendi küfrüne Hakk'ın iradesini delil göstermesi veya dileyip istemeden küfre düşmek çelişkili söz söylemektir. Çünkü gücü yetmeyene emretmek veya iradesi olmayana gazap etmek çirkin ve yerilecek bir iştir. Öküz boyunduruğa girmediği zaman döverler fakat uçmadı diye kimse onu horlamaz. Hizmetten kaçan öküz olduğunda bile mazur sayılmıyorken insanın mazur ve muaf sayılması mümkün değildir.⁷³

Mevlânâ'nın daha önce geçen bahiste cebri tutuma sahip insanı Allah'a cehaleti nispet etmekle suçladığını söylemiştik. Onun bu suçlaması

70 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 5/727 (No. 3086-97).

71 Muhammed Ebu Zehra, *İslâm'da İ'tikadî, Siyasî ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2013), 119.

72 Şehristânî, *el-Müel ve'n-Nihal*, 86.

73 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 5/725 (No. 3025-8), 5/728 (No. 3087-3102).

Hanefî-Mâtürîdî geleneğin Allah'ın isim ve sıfatlarının ezeli olduğu yönündeki görüşüne dayanır. Mâtürîdî'ye göre sıfatların ezeliği inkâr edildiğinde Allah'a ezelde cehalet nispet ediliyor demektir. Allah ezelde âlim olduğunu bilmişse bu durumda ilim sıfatı ezeli demektir. Eğer âlim olmadığını bilmişse bu takdirde O'na cehil ismi arız olur. Allah yaratmadan evvel zâtını biliyordu demek ezelde ilim sıfatına sahipti aksi hâlde Allah âlim değil demektir.⁷⁴ Allah'ın bir sıfatı yaratılmış olsa veya bir sıfatı zail olsa sıfatın yaratılmasından önce ve yok olmasından sonra Allah'ın kemale bakımından noksan olması gerekir bu ise muhaldir.⁷⁵ İnsanın irade sahibi olduğu bilgisine ezelde sahip olan Allah irade sahibi bir varlık yaratmış ve ona emir ve nehyde bulunmuştur. Aksi hâlde iradesi olmayan bir varlığa emir ve yasaklamada bulunmak Allah'a cehâleti nispet etmek demektir. Emir ve nehyin kabulü insan iradesinin de kabulünü gerektirir.

İnsan iradesinin reddedilmesi Allah'ın bizzat kendisine emretmesi, kendisinin itaatkâr ve asi olması veya iradeden yoksun zavallı bir kulu "itaatkâr, asi, isabetsiz iş gören, zalim" şeklinde isimlendirmesini gerektirir. Eğer bu isim ve sıfatlar hakikatte Allah'a ait ise rab de merbub da yaratan da yaratılan da O olur ve O'ndan başka bir varlık yok demektir. Bu ise hem nakil hem de akıl açısından kabul edilebilir bir husus değildir.⁷⁶

2.6. Kalem Kurudu

Mevlânâ'nın insanın iradesine delil olarak sunduğu bir başka husus "Ne olmuşsa kalem yazmış mürekkebi kurumuştur"⁷⁷ hadisidir. Mevlânâ'ya göre bu hadisin te'vili kişiyi güzel ve önemli işlere teşvik etmektir. Her işin münasibi olan bir etkisi ve karşılığı vardır. Kişinin her bir eylemi yazılmakta ve bu eylemlerinin hükmü verilmektedir. Kalemin yazması Hak katında yapılan her zerre iyilik ve kötülüğün karşılığının verilmesi, adalet ve zulmün bir ve aynı tutulmaması demektir. Zulümde bulunan talihsizliğe uğrar. Adalette bulunan murada erer. Bunu kalem yazmıştır.

74 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 125.

75 İmam Âzam Ebu Hanife, *Fıkh-ı Ekber Aliyyü'l-kârî Şerhi*, çev. Yunus Vehbi Yavuz (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2013), 47.

76 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 346.

77 "...Kalemler kaldırılmış, sahifeler kurumuştur. (Meydana gelecek her şey, önceden tespit ve takdir olunmuştur.)" Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre Tirmizî, *Sünenü't Tirmizî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Kitabu's-Sıfatı'l-Kiyâme", 59 (No. 2524).

Bu söz “İyilikle kötülüğün arasına fark koydum, kötüyü de daha kötü olandan ayırdım demektir.”⁷⁸

Söz konusu hadis Allah’ın ezeli ilmiyle hüküm vermesi bağlamındadır. Mevlânâ Allah’ın bu ilim neticesinde verdiği hükümle insanı cebre zorlamadığı düşüncesindedir. Mevlânâ’ya göre; varlığımız tümüyle, yoka varlık lezzetini gösteren ve yoku kendisine âşık eden O’ndandır. Bizimle birlikte dilek ve isteklerimiz de yoktu. O’nun lütfu bizim söylenmemiş sözlerimizi duyuyordu.⁷⁹ Allah’ın lütfunun bizim söylenmemiş sözlerimizi duyması, ilmin ma’lûma tâbi olması ve a’yan-ı sabitenin istidadı neticesinde ona varlık elbisesinin giydirilmesi manasındadır. Bu düşünceye göre a’yan-ı sabiteden sâdır olan küfür, isyan ve cehil onda bi’l-kuvve mevcut idi ve zuhurları da bu mevcutları itibariyle oldu. Peki, a’yan-ı sabiteye o istidadı veren kimdi? Bu istidat insanın iradesiyle nasıl bağdaştırılabilir? İbn Arabî metafiziğinde ezeli ilimde istidat yaratılmış bir şey değildir ve tekvîni emir söz konusu olmadığı için burada icbar yoktur. Allah’ın istidata göre varlığı bi’l-kuvveden bi’l-fiile çıkarması kendi ilmine tabi olarak iş görmesi anlamındadır. Esmânın gölgeleri olan a’yan, esmânın gerektirdiği ne ise o hâl üzere sabit olur. Lüzum olan bu ahval ise a’yan-ı sabitenin istidadı olur.⁸⁰

A’yanın istidadının esmanın gerektirdiği hâl üzere olması icbarı gerektirmez mi? Bize göre istidat kavramı İbn Arabî metafiziğinin başat konularından olan kevn-i câmi veya âlem-i sagîr/âlem-i kebîr düşüncesi göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir. Esmânın gerektirdiği hâl, eşyada çokluğu meydana getirdiği gibi insanın kevn-i câmi olması da kendi bünyesinde çokluğu meydana getirir. Buna göre “esmanın gerektirdiği hâl üzere olan a’yan-ı sabitenin istidatı, insan söz konusu olduğunda kevn-i cami olmaktır.” Kevn-i cami olmak ise hayra da şerre de meyletme hürriyetine veya Mevlânâ’nın meşhur deyimiyle hem Firavn hem de Mûsâ olma istidadına sahip olmak demektir. Kulun Mûsâ olmak yerine Fir’avn olmakta katı bir tutum sergilemesi ise aşağıda işleneceği üzere onun cehlinden kaynaklanmaktadır.

78 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma’nevî*, 5/729 (No. 3129-37).

79 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma’nevî*, 1/54 (No. 607, 611).

80 Ahmet Avni Konuk, *Fusûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı – Selçuk Eraydın (İstanbul: İfav Yayınları, 2021), 3/84-85.

Buna göre “kalem kurudu” hadisi Allah’ın ezeli bilgisi ile kulun istidatını bilmesi fakat bu ilmin icbarı gerektirmemesi demektir. İstidat yaratılmış değildir ve mahluk halk edildikten sonra emr-i teklifi kulun hüviyetine göre yapılmıştır. Teklifi emir ise hayır ve şerrin ayrıca hayra ve şerre yapılacak olan muamelenin birbirinden ayrılması demektir. Bu ayırım muhkemdir, kalem kurumuştur.

3. Mevlânâ’ya Göre Kader Tartışmalarının Hikmeti

Mevlânâ cebir ve irade arasındaki farkı hastalık nedeniyle titreyen elle kişinin kendi isteğiyle oynatıp titrettiği eli örnek vererek açıklar. Her iki durum da Allah’ın yaratmasıdır ancak bu iki durum benzer olmadığından aralarında kıyas da mümkün değildir. Her iki durum arasındaki bu benzersizlik güçsüz kimselerin idrakini artırmak için akla dayalı bir delildir. Ancak akıl düzenbazdır ve getirilen her bir akli delili yine akılla reddeder.⁸¹

Aklın bu düzenbazlığı nedeniyle cebri ve kaderci arasındaki tartışma insanlığın yeniden dirilişine dek sürer. Çünkü her iki bölüm de hasmını def etmekten aciz değildir. Birbirlerine cevap vermekte onların mutlaka bir çıkış yolları vardır. Çıkış yollarının varlığı veya aklın her durumda yeni bir delil getirmesi kaza gereğidir ve ilahi takdir onların delillerini sürekli artırır. Zıtlıklar arasındaki bu mücadele yetmiş iki milletin varlığını kıyamete dek devam ettirebilmelerini sağlar. Din ehlinin yetmiş iki fırkaya bölünmesi kesin inanç yolunu kesen hayal ve vehimden kaynaklanmaktadır. Çünkü bu dünya karanlıklar ve bilinmezler dünyasıdır. Gölgesel varlıktır. Gölgenin düşmesi için de bir yer lazımdır ki kader konusundaki tartışma da gölgesel varlık olmanın veya bir başka deyişle aklın sınırlı ve hakikatin sayısız perdeler arkasında olmasının bir gereğidir.⁸²

Gölgenin düştüğü sayısız perdelerin çokluğu İbn Arabî’de Allah’ın bir ve tek olmasına karşın varlığın çokluğu olarak ifade edilir. Bu çokluk İbn Arabî metafiziğinde Tanrı’yla kurulabilecek nispetlerin sayısının çokluğu iledir. Var olan her şey Allah’ın isimlerinin tesir ve hükümleri itibariyledir. Yaratılmışlar arasındaki bütün ihtilaf, anlaşmazlık, kavga ve savaşların asılları da Tanrı’ya dek uzanır.⁸³ İlahî isimlerin şahadet

81 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma’nevî*, 1/86 (No. 1498-1501).

82 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma’nevî*, 5/733 (No. 3212-3219).

83 William C. Chittick, *Sufinin Bilgi Yolu: İbn Arabî Metafiziğinde Hayal*, 91.

âleminde zıtlıklar oluşturması, Rahman isminin rahmeti Kahhar isminin kahrı tecelli ettirmesi yeryüzünde karşıtlıklar ve kusurluluklar meydana getirmektedir. Tanrı'nın isimlerinin tesiriyle ortaya çıkan ilahi karşıtlıklar yer yüzündeki ihtilafın sebebi ve her insan bir ilahi ismin tahakkümü altındaysa insan nasıl irade sahibidir? Kişinin kendisine tahakküm eden ilahi isim neticesinde çağrıya cevap vermediği ve hakikatle savaştığı kabul edilirse itaatkar ve isyankar nitelemesinin dayanağı nedir? İbn Arabî'nin bu sorulara verdiği cevap şöyledir: Nida edilen, bir ismin tahakkümü altında bulunan yüz çevirmeyi ilahi isme değil kendisine izafe etmektedir. Kendisinde bulunan ilahi isimden dolayı yüz çeviren insan hükmü altında bulunduğu isimden habersizdir burada insanın cehâleti söz konusudur. İlahî isimler yokluğu değil varlığı meydana getirir. Cehâlet, yokluğa bu yokluk ise nida edilenin nefesine mahsustur. Üstelik Hakk'ın nidası ancak kişinin hayrına olan bir nidadır. Kulun bedbahtlığına sebep olan nida Allah'tan değildir.⁸⁴

O halde Allah'ın Rahman ve Kahhar sıfatına haiz olması kulda rahmet ve kahr eserlerinin vücuda gelmesini ve insanın rahmete de kahra da kudret bulmasını sağlar. Allah insanı hayra çağırırken şeytan Allah'ın doğru yolunun üstüne oturup insanı şerre çağırır ve şeytanın nidasına kulak veren insan Kahhar'ın verdiği kudret neticesinde haksız yolla kan dökenlerden olur. Hakk'ın nidasına kulak verip haklı yere kan döken insan ise yine Kahhar sıfatından kudret bulur ve bu kudreti Hakk'ın yolunda harcar. Kahhar'ın verdiği bu kudret, var oluşta rahmet eserleri meydana getirir. Bu durumda tercihleri belirleyen ismin tahakkümü altında olmak değil isimle gelen kudret ve iradenin ilimle mi yoksa cehaletle mi elde edildiğindedir.

Kulun cehâlet ve ilim sahibi olması durumunda ortaya çıkacak sonuçları Mevlânâ Hz. Ömer ve Ebû Cehil arasındaki zıtlık ve ihtilafı açıklar. Akıl her ikisinde de mevcut iken Hz. Ömer Hakk'ın nidâsına kulak verip Ebu'l Hakem olurken bu nidâyâ kulak vermeyen, Ebu Cehil olur. İbn Arabî'nin "Nidâ'ya cevap vermek" olarak tanımladığı biliş hâlini Mevlânâ "can bahsinde bilgi sahibi olmak" olarak tanımlar. Mevlânâ'ya göre Ebu cehil can bakımından bilgisiz olsa da duygu ve akıl yönünden kamil bir kimsedir.⁸⁵ O hâlde akıl yalnızca ihtilafları çözmek ve hakiki bilgiye ulaşmakta değil

84 İbn Arabî, *Futûhât-ı Mekkiye*, 10/68.

85 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 1/86 (No. 1506).

aynı zamanda ihtilaf oluşturmakta da önemli bir kaynaktır. Çünkü akıl sadece can bahsinde ilim sahibi olan kimsede değil bu ilmin yokluğu ile cehâletin babası olan kişiye de mevcuttur.

Mevlânâ'ya göre bidatçinin sözü tükenmez. İnsanın yeryüzünde kar-ğaşa içinde sarp yokuşlarla, yol kesicilerle mücadeleye mecbur olması yolun yüceliğindedir. Yolun zorluğu taklit ve tahkik ehlini birbirinden ayırır. Taklitçi birbirine zıt iki yol arasında şaşkındır. Her iki yolun da doğru olduğunu, “her topluluğun kendi yolunda sevinç içinde olduklarını görür.”⁸⁶ Tartışmanın devam etmesinin en önemli sebeplerinden biri de taklitçilerin “Doğru tarafı bize gizli kalmış olsa da büyüklerimiz bunun cevabını bilirler”⁸⁷ diyerek ileri gelenlerin ve atalarının yolunu bırakmamalarıdır.

4. Cebriyye'nin Zannı ve Mü'min'in Yakîni Arasındaki Fark: Cebrail'in Kanadı

Mevlânâ Sünnî ve Cebrî'nin birbirine özgü tesbihleri olduğunu ve her ikisinin de birbirinin tesbihinden habersiz olduğunu vurgular. Sünnî Cebrî'yi cehaletle suçlar Cebrî ise Sünnî'nin hâlinden ve muhatabı olduğu “Kalk” emrinden habersizdir. Fakat bu kader tartışmaları cevherleri açığa çıkarıp kalp altınla sahil altını birbirinden ayırır. Bilgin de cahil de kahırla lütfun farkını bilir. Fakat kahırda gizlenmiş lütfu ya da lütfun içine yerleştirilmiş kahrı pek az kimse bilir. Bilenler ise kalplerinde “can”dan bir mihenk taşıyan “Rabbanîler”dir. Bilginin iki kanadı zannın ise bir kanadı vardır.⁸⁸ Konuk'a göre ilm-i yakîn ve ilm-i istidlâlî olmak üzere bilginin iki kanadı vardır. İstidlâlî ilim beş duyu ile elde edilen zahir ilmidir ve zanna dayanır. Yakîn ilmi ise eşyanın hakikatini müşahedeye dayanır, peygamber ve velilerin ilmidir. Yakîn ilminin zahir ve batın olmak üzere iki kanadı vardır. Zandan kurtulup yakîni elde eden, bir kanatlı kuş iken zahir ve batın kanatlarıyla kendi hakikati tarafına uçar.⁸⁹

86 el-Mü'minûn 23/53; Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 5/732-3 (No. 3212-26).

87 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 5/733 (No. 3227).

88 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 3/358-9 (No. 1500-9).

89 Ahmet Avni Konuk, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı - Selçuk Eraydın (İstanbul: Kitabevi, 2005), 5/406-7.

Mevlânâ'ya göre cebrînin içinde bulunduğu şüphenin bir sonucu olan zan eksiktir, uçmakta başarısızdır. Birkaç adım uçar ve baş aşağı düşer. Zan kuşu yuva bulma umuduyla düşse kalka uçarken zandan kurtulmanın bilgisi açığa çıkar ve o kişi iki kanat sahibi olur. “Ondan sonra ‘yere kapanarak ya da sakatça değil, doğru yolda düzgünce yürür’.⁹⁰ Zansız, tereddütsüz, söylenmeden uçan Cebrail iki kanatlıdır. Yakîni elde eden iki kanat sahibi için halkın takdir ve kınaması birdir: “Bütün âlem ona, sen Allah yolundasın, dosdoğru din üzeresin dese... Onların sözünden daha da coşmaz ve onun biricik canı onlara eş olmaz. Ya da herkes ona, sen sapıksın, kendini dağ sanıyorsun, ama saman çöpüsün, dese... Onların kınamalarından kuşkuya düşmez ve kinlerinden dolayı üzülmüz.”⁹¹

Zan ve yakîn insanın “can bahsi” hususunda cehâlet ve ilme sahip olmasıyla alakalı olarak onun cinsini oluşturur. Bu nedenle Mevlânâ'ya göre kafirler siccîn⁹² cinsinden oldukları için dünya zindanına hoşnut olmuş bir şekilde geldiler peygamberler ise illiyyin⁹³ cinsinden oldukları için illiyyin tarafına gittiler.⁹⁴ Siccin cinsinden olmak dünyaya tamah etmek illiyyin tarafına gitmek ise dünyadan bir “yolcu” olduğunun idrakiyle geçip gitmek manasındadır.

5. Cebrail'in Kanadıyla Uçan İnsan-ı Kâmilin Cebriliği

Mevlânâ teslimiyeti ve cebrî tutumu kâmil insan ve Cebriyye arasında zıt bir konumda yorumlar. Ona göre cebir tembellerin bağı ve zindanı iken kâmillerin kolu ve kanadıdır. Ümitsizlik, şüphe, karamsarlık, tembellik, gaflet ve yanlış tev'ille kalbindeki eğriliği besleyen Cebrînin aksine peygamberler ümitlidirler, teslim olup buyruğa uyarlar. Kumlara tohum ekilmesi emredilse onlar buyruğa teslim olup kuma tohum ekerler. Değişmez nitelikleri kendilerine bahane kılmazlar. Halkın kabul veya reddiyle meşgul olmayıp yalnızca tebliğde bulunurlar. Halkın reddedecek olması peygamberleri tebliğden geri çevirmez.⁹⁵ Burada emr-i teklifi ve emr-i tekvinî ayrımı söz konusudur. Tekvinî emirde memur

90 el-Mülk 67/22.

91 el-Mâide 5/ 54, Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 3/358-359 (No. 1509-18).

92 el-Enfâl 8/17.

93 el-Mutaffifin 83/18-20.

94 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 1/55 (No. 641-642).

95 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 3/407-8 (No. 2924-2928).

olan mümkünün hakikatidir. Allah “kün” emriyle ona yaratmak üzere yönelmiş “o da meydana gelmiştir”. Ol emri var olanın yaratılışı kabul etmesi demektir. Tekvinî emri karşılama muhatabın bir iradesi yoktur. Vasıtasız olarak gelen bu emre itaatsizlik sözkonusu değildir.⁹⁶ Vasıta ile gelen teklifî emir ise gerçekleşmesi ya da gerçekleşmemesi meşiyete bağlı olarak mümkün hâle gelir. Allah’ın emreden ve yasaklayan olması hasebiyle emirde bulunması sonucu muhatabın bu emri kabul etmesi durumunda itaatkâr, etmemesi durumunda ise isyankâr olarak nitelenmesi demektir. Muhatap emri kabul veya reddetme irade ve kudretine sahiptir.⁹⁷ Mevlânâ’ya göre cebrî, değişmez nitelikleri yani tekvinî emrin muhatabının varlığını bahane göstererek teklifî emrin muhatabını cemad varlık mertebesine indirger.

Bize göre insanın insan olma hüviyetinde yaratılması emr-i tekvinîdir. Bu hüviyet neticesinde insanın emir ve nehiyle mükellef kılınması ise emr-i teklifîdir. Bu durumda Allah insanı akletme ve konuşma hüviyetinde yaratmış ve insana yalandan sakınıp hakikati beyan etmeyi emretmiştir. Allah’ın insanda akletme ve konuşma kudreti yaratması insanın yalan söylemesini zorunlu kılmamaktadır. İnsanın hüviyetini bahane göstererek hakikatin reddini meşrulaştırmak “Allah yalan söylemeyi emrediyor” demekle bir ve aynıdır. Emr-i teklifî vahiyle yani Allah’ın kelam sıfatı ile emr-i tekvinî ise Allah’ın irade sıfatı ile bağlantılıdır. Buna mukabil kâmil insan, teklifî emri tıpkı tekvinî emir gibi kabul edip -kötülüğü insana hayrı ise Allah’a nispet ederek- teklife teslim olmaktadır. Peygamberler kendilerine emredilen nübüvvet teklifine boyun eğdikleri gibi veliler de insan-ı kâmil mertebesinde Hakk’ın emirlerine rıza ile boyun eğerler. Bu nedenle Mevlânâ’ya göre peygamberler bu dünya işlerinde kâfirlere öte dünya işlerinde cebrîdirler.⁹⁸

Mevlânâ’ya göre cebr Nil’in suyu gibidir. Nil mümin için su, kâfir için kandır. Kanat, doğanı sultana götürür fakat kargaları da mezarlığa... Yokluk panzehirdir ancak insan onu zehir zanneder. Bu yolun yolcusu, Hintli çocuk gibi yokluk Mahmud’undan korkmadan yürüyebilmelidir. Asıl korkulması gereken insanın hâlihazırda sahip olduğu varlığıdır. Çünkü insanın hayali de bu varlığı da hakiki bir varlığa sahip değildir. Bu

96 İbn Arabî, *Futûhât-ı Mekkiye*, 16/139, 247, 18/126.

97 İbn-Arabî, *Futûhât-ı Mekkiye*, 13/191.

98 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma’nevî*, 1/55 (No. 638).

durumda hiç olan bir hiç olana âşık olmuş, var olmayan var olmayanın yolunu kesmiştir. Halbuki bu hayaller ortadan kalkıp yok olduğunda aklın yetersiz kaldığı her şey insana apaçık görünür.⁹⁹

Hayal perdelerinin ortadan kalkıp hakikatin insana apaçık görünmesi fenayı gerektirir. Ölüp tekrar dirilen kul artık bekada aklını Allah ve Resûl'ünün aklına kurban etmiştir. Bu husus insan-ı kâmilin sahip olduğu marifet ile ilgilidir. Cebrailin iki kanadıyla yakîni elde eden arif Kelâbâzî'ye göre “yoklukta dolaşan bir varlıktır.” Beden ve cisim olarak vardır fakat vasıf ve sıfat olarak yok gibidir. Cüneyd'e marifetle ilgili sorulduğunda şu cevabı vermiştir: “Marifet en sonunda varılacak noktayı kalbin görmesi ve arifin az veya çok bir tasarrufta bulunmamasıdır”. Bu durumda arif Allah'ın kendisi hakkındaki ezeli ilmini ve takdirini görmek ve hizmeti ifa veya hizmette kusur etme konusunda ilahi tasarruf altında bulunduğunu idrak eder. İleri gitme veya geri kalma niteliğine sahip olmayan temkin sahibi arif korku ve ihtiyaç hâllerinde sarsıntı geçirmez. Bilir ki Allah onun işlerini üstüne almıştır. Bu nedenle takdire ve hükme boyun eğer.¹⁰⁰ Bu boyun eğiş insan-ı kâmilin cebriliğidir. “Kubuh” a güç ve kudreti kalmayan insanın artık bütün kudreti “hüsün” tarafındadır. Ankaravî'ye göre Hakk'ın kudretini idrak eden insan-ı kâmilde cebr, taat ve ibadete muhabbet ve gayreti artırır. Allah'ın kudretinin dışına çıkmak muhal olduğundan arif mutlak hâkime muhabbetle boyun eğer ve taatte aceleci olur. Bu gayret onun yüce manalara vasıl olmasını sağlayan kolu kanadı olur.¹⁰¹

Cüneyd-i Bağdadî'ye velî kulların zina gibi çirkin fiilleri yapıp yapmayacağı sorulduğunda “Allah'ın emri mutlaka yerine gelecek, yazılmış

99 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 6/826 (No. 1443-50); Burada “İnsanlar uykudadır, öldüklerinde uyanırlar.” hadîs-i şerifine telmih vardır. Hadîsin İbn Arabî tarafından yapılan yorumu için bk: Muhyiddin İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2016), 104-110; Dilaver Gürer, “Hz. Yûsuf'un Gördüğü Rüyanın Fusûsu'l-Hikem'deki Yorumu”, *Tasavvuf | İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi i (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-1)* 9/21 (Ocak-Haziran 2008), 39-56.

100 Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 213-215.

101 Özlem Güngör, *İsmâil Rûsûhî-yi Ankaravî Şerh-i Mesnevî (Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif) (VI. cilt) (inceleme-metin-sözlük)* (Niğde: Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 842-843.

bir kadedir”¹⁰² mealindeki ayeti okuyarak cevap verir.¹⁰³ Öncelikle Allah’ın ilim ve iradesi her şeyi kuşatmıştır. Cüneyd-i Bağdadî’nin bu cevabı Allah’ın kudreti cihetiyledir. O halde Allah zıneyatı irade/emreder mi? Allah çirkin fiili emretmeyeceğine göre Cüneydî Bağdadî’nin cevabı Allah’ın teklifi cihetiyledir. Ayetin bağlamı dikkate alındığında Allah’ın helal kıldığı işlerde Hz. Peygamber’e bir vebal olmadığı ve bütün peygamberler hakkındaki takdirinin böyle olduğu, Allah’ın değişmez takdirinin de muhakkak vuku bulacağı bildirilmektedir. Allah, peygamberleri hakkında ancak hayrı dileyip helal ve memduh dairesinde yer alan işleri yapmalarında onlara bir vebal yüklediğine göre Cüneyd-i Bağdadî’nin buradaki cevabı; Allah veli kullarının çirkin fiile düşmelerini irade etmez ve helal kıldığı işlerde de veliye bir vebal yüklemeyiz, onun veli kulları hakkındaki bu takdiri muhakkak vuku bulur demektir.

Mevlânâ’ye göre, bu mertebede kul Hakk’ın boyasıyla boyanır, O’nun şarabıyla tazelenir. Kişi Hakk’ın kadehindeki şarapla tazelendiğinde benliksiz ve ihtiyarsız hâle gelir. İhtiyarını kaybeden insanın ihtiyarı bütünüyle Hakk’ın şarabına ait olur. Bu mertebede insan sarhoş gibi yapıp ettiklerinden mazur sayılır. Her söylediği şarabın sözü her silip süpürmesi şarabın silip süpürdüğü olur. Çünkü Allah’ın kadehinden şarap içen o sarhoş adalet ve doğruluktan başka bir şeye kudret gösteremez. Büyücüler Firavun’a “Dur, dediler, sarhoşun elden, ayaktan yana korkusu yoktur.” Hakk’ın kadehinden şarap içenin ayağı o tek Allah’ın şarabıdır. Görünen elin değeri yoktur, o gölgeden ibarettir.¹⁰⁴ Bu durumda insan-ı kâmilin cebriliği ontolojik bir görünüm arz etmektedir. İnsanın, ontolojik mahiyetini ve gölgesel varlık olmasını idrak etmesiyle zahir olan bu cebrilik; oku atanın zahirde insan hakikatte ise Allah olduğunun bilincinde olmak demektir.

İbn Arabî, “Attığın zaman sen atmadın fakat Allah attı.”¹⁰⁵ ayetinde iki fail bulunduğunu ve Allah’ın bu ayette atma fiilini hem kuldan olumsuzlayıp hem de kula nispet ettiğini ifade eder.¹⁰⁶ Gene aynı ayette geçen “Onları siz öldürmediniz, fakat Allah öldürdü” ibaresiyle de aynı hakikat ifade

102 el-Ahzâb 33/38.

103 Abdülkerim Kuşeyri, *Tasavvuf İlmîne Dair Kuşeyrî Risalesi*, çev. Muhammed Coşkun (İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2013), 562-563.

104 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 5/728 (No. 3104-109).

105 el-Enfâl 8/17.

106 İbn Arabî, *Futûhât-ı Mekkiye*, 5/438.

edilmiştir. İbn Arabî'ye göre bu, O'dur/O değildir derken kastedilenin ta kendisidir.¹⁰⁷ Buna göre kulların fiilleri eşyanın Allah'ın karşısındaki durumu ile alakalıdır. İbn Arabî düşüncesinde bütün âlem bir hayal veya gölgesel varlıktan ibarettir. Mümkün varlığın hakikî anlamda bir varlığı yoktur. "Âlemdeki varlıkların Hak'ın aynı olduğu söylenemeyeceği gibi Hak'tan başka oldukları da söylenemez. Bütün varlık Hak'tır."¹⁰⁸ Bu düşüncede ayniyet ve gayriyet ayrımı önemlidir. Mutasavvıflara göre âlem hakikat açısından Hak fakat taayyün bakımından Hak değildir.¹⁰⁹ Ayniyet ve gayriyet ayrımı kulların fiilleri bakımından düşünüldüğünde gölge ve gölge sahibi arasında bir bakımdan ayniyet vardır gölgenin bütün fiil ve hareketleri gölge sahibi olan Allah'ındır. Gölge ve gölge sahibi arasındaki gayriyet bakımından ise gölgelerin varlıkları Hak'ın gayridirler ve onların bütün fiil ve hareketleri kendilerine izafe olunur.¹¹⁰ Bu durumda fail insandır ki "attığın zaman" buyrulmuştur ve fail Hak'tır çünkü "sen atmadın ancak Allah attı" buyrulmuştur. İnsan-ı kâmil Allah'ın mutlak kuşatıcılığına ayniyet ve gayriyet ayrımının idrâkinde olarak boyun eğer. Atmaktan sorumlu olduğunu bilir fakat hakikatte atanın Allah olduğunu da bilir.

Mevlânâ, insanın cebir ve hürriyet ayrımında hakiki varlık ve gölgenin idrak edilmesini arzu eder. Ona göre Tanrı'nın kuşatıcılığı ve Cebbar oluşu insanın hürriyetini yok etmediği gibi insan-ı kamilin cebriliği de ancak gölgenin hakikate karışmasıyla sırf hayırda karar kılan iki iradenin aslında tek irade haline gelmesi demektir. İki iradenin aynı gayede karar kılmasıyla tek irade haline gelmesi insan-ı kamilin beden bakımından şehadet âleminde bulunması nedeniyle zahirdedir hakikatte ikinci bir irade söz konusu değildir. Mevlânâ bu hakikatin Kur'an-ı Kerîm'de açıkça ifade edildiğini ve mümkün varlığın hakikatte var olmadığını ifade eder. Mevlânâ'ya göre; biz kim oluyoruz ki bizim canımıza can olanla birlikte meydanda bulunalım. Biz hakikatte yokuz ve yok sûretinde görünen mutlak varlık O'dur. Biz bayraktaki aslanlar gibiyiz, o aslanların

107 İbn Arabî, *Futûhât-ı Mekkiye*, 8/231.

108 İbn Arabî, *Futûhât-ı Mekkiye*, 13/320.

109 Mustafa Tahralı, "Fusûsu'l-Hikem Şerhi ve Vahdet-i Vücûd ile Alakalı Bazı Meseleler", *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, nşr. Mustafa Tahralı – Selçuk Eraydın (İstanbul: İFAV yayınları, 2010), 1/52.

110 Mustafa Tahralı, "Vahdet-i Vücûd ve Gölge Varlık", *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, nşr. Mustafa Tahralı – Selçuk Eraydın (İstanbul: İFAV yayınları, 2021), 3/42.

gösterdiği hareket ve varlık belirtisi rüzgârdandır. Fakat o rüzgâr görünmez. Ressamın ve kalemin önünde resim anne karnındaki bir çocuk kadar çaresiz ve ihtiyarsızdır. Allah'ın kudreti karşısında âlemdeki bütün varlıklar iğne önündeki gergef gibi âcizdir. O'nun kudreti gergefe bazen Şeytan bazen insan resmi işler. Gergefin yazılanı def etmek için bir eli yoktur, kâr ve zarardan dem vurmak için de dili yoktur. Bu beytin tefsirini sen Kur'an-ı Kerîm'den oku: Allah, "Attığın zaman sen atmadın" buyurdu. Oku biz atsak bile Allah atmıştır. Biz ancak yayız, Allah oku fırlatandır. Bu ise cebir değil cebbarlığın anlamıdır. Cebbarlığı anmak Hakk'a yakarış içindir.¹¹¹

Sonuç

Mevlânâ cebir ve ihtiyar konusunda soyut kelimî tartışmalara girmek yerine insanı cebrî düşünceye sürükleyen ahlaki ve psikolojik etmenleri irdeler. Buna göre Cebriyye Hakk'ın insana irade verme kudretinden ve varlığın kanunlarından şüphe içindedir. Bu şüphe insanın tabiatını da bir anlamda inkâr etmek demektir. Cebriyye ile Kaderiyye'yi mukayese eden Mevlânâ Kaderiyye'nin hiç değilse varlığı ve duyguları kabul edip Tanrı'nın varlığını reddettiğini Cebriyye'nin ise elbisesini yakan apaçık ateşi inkâr ettiğini ifade eder. Cebrî bu tavrı ile Kur'an'ı heva ve hevesine göre tevil etmekte, yüce anlamı alçaltıp eğriltmektedir. İnsanı cebrî tavra sürükleyen duyguların başında umutsuzluk, hırs ve tamah, şükürsüzlük ve tembellik gelmektedir. Şükürsüz ve sabırsız olan akılsız tembel, olumsuz ahlakını cebrî düşüncelerle meşrulaştırmak ister. Meşrulaştırma çabasının diğer bir yüzü de dünyada hukuki ve toplumsal yaptırımlardan ahirette ise cezadan kaçınma arzusudur. Mevlânâ'ya göre Cebriyye'nin böyle bir tutum sergilemesinin ve ahlaki zaaf içinde bulunmasının temel nedeni onların kalplerindeki eğrilik ve Allah hakkındaki cahillikleridir. Cebriyye Tanrı'yı tenzih ettiği iddiasıyla Allah'ın ilmini inkâr etmekte ve kulluk makamının gerektirdiği teslimiyeti göstermemektedir.

Mevlânâ'ya göre insanın ihtiyar ve kudretinin çok çeşitli delilleri vardır. İnsanın içindeki arzu, nefsin heva ve hevesi doğrultusunda gösterdiği kudret veya nefse hoş gelmeyen şeylerden kaçınma, vicdanî algı ve

111 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, 1/54 (No. 602-19).

duyguların varlığı ihtiyarın delilidir. Suçlunun cezalandırılması, adalet yoluyla can ve namusun korunması, insanın suç işlediğinde pişmanlık duyması, kaybettiğini düşündüğünde hayıflanması kudret ve irade sahibi olmasındandır. İrade ve kudret sahibi olmayan bir insanın toprak gibi sessiz ve hissiz olması gerekir. Oysa insan haksız fiil karşısında öfkelenmekte, bu öfke onu adalet arayışına sevk etmektedir. Öfkenin altında yatan temel kabul failin ihtiyar ve kudret sahibi olmasıdır.

İnsan irade sahibi bir varlık olduğu için vesvese ve ilhamın muhatabıdır. İlhamla kendisine nimet verilenlerin yolunu tercih eden insan vesvese ile gazaba uğrayanların ve sapkınların yoluna gider. İşin sonunda şeytan “*Ben sana bunu sadece gösterdim seni buna zorlamadım*” der. İhtiyarın bir başka delili insanın nasihat karşısında tüm gücüyle mücadeleye girişmesi, kendisine doğru yol gösterildiğinde kurnazlık edip dalaletle bir kapı bularak hakikatle savaştırmasıdır. Bu ise kibir ve düşmanlığın beslediği kurnazlıktan kaynaklanmaktadır. İhtiyarın nastaki bir delili “Kalem kurudu” hadisidir. Ne olmuşsa kalem yazmış mürekkebi kurumuştur. Her işin layığı olan hüküm verilmekte, adalet ve zulüm bir tutulmamaktadır. İyi kötüden, kötü daha kötü olandan ayrılmıştır.

İrade sahibi olmak insan için bir kaderdir. İnsanın iradesini kullanması tabiatının gereği iken kullanmaması tabiatının aksine hareket etmesi demektir. Allah’ın ilim ve kudretiyle her şeyi kuşatması insanın yaratılışını değiştirmemekte yani ihtiyarını ortadan kaldırmamaktadır. Bu durumun en açık göstergesi emir ve yasaklardır. Gücü yetmeyene emretmek, iradesi olmayana gazap etmek yerilecek bir iştir. Oysa Allah tüm bunlardan münezzehtir. İnsan-ı kâmilin cebriliği ise Hakk’ın boyasıyla boyanan kulun iradesinin sırf hayırda karar kılması sonucu O’nun iradesiyle birleşmesi anlamına gelmektedir.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support: Yazar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

- Altıntaş, Ramazan. "Mevlânâ'da İrade Hürriyeti". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2004), 1-15.
- Arpağuş, Safi. *Mevlânâ'nın Dini Anlatım Metodu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Avşar, Ziya. "İmâm-ı A'zam Şârihi Bir Velî: Mevlânâ". *Devirleri Aydınlatan Meş'ale İmâm-ı A'zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*. haz. Ahmet Kartal – Hilmi Özden. 385-389. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2015.
- Aydın, Osman. "Kaderî Anlayışın İlk Tezahürleri". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 16/2 (2003), 249-262.
- Bilge, Bestami. *İsmâil Rûsûhî-yi Ankaravî Şerh-i Mesnevî (Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif) (V. cilt) (inceleme-metin-sözlük)*. Niğde: Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Chittuck, William C. *Sufinin Bilgi Yolu İbn Arabî Metafizikinde Hayal*. çev. Ömer Saruhanlıoğlu. İstanbul: Okyanus Yayınları, 2018.
- Çağatay, Neşet - Çubukçu, İbrahim Ağâh. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1985.
- Deylemî, Şirûye b. Şehredâr. *El-Firdevs Bime'sûri'l-Hitâb*. thk. Said b. Besyûni Zaglul. Beyrut: Darü'l Kütübî'l İlmiyye, 1986.
- Ebu Zehra, Muhammed. *İslâm'da İ'tikadî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*. çev. Sıbğatullah Kaya. İstanbul: Çelik Yayınevi, 2013.
- Erkol, Ahmet. "İslam Düşüncesinde Bir Okuma Örneği Olarak Cehm b. Safvan'ın Cebrî Olduğu İddiasına Karşı Farklı Bir Yaklaşım". *EKEV Akademi Dergisi* 7/17 (Güz 2003), 77-94.
- Eş'ârî, Ebu'l- Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*. haz. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Fettâh, İrfan Abdulhamid. "Cebriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Ağustos 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cebriyye>
- Gölcük, Şerafettin. "Cehmiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi 7 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cehmiyye>
- Güngör, Özlem. *İsmâil Rûsûhî-yi Ankaravî Şerh-i Mesnevî (Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif) (VI. cilt) (inceleme-metin-sözlük)*. Niğde: Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Gürer, Dilaver. "Hz. Yûsuf'un Gördüğü Rüyanın Fusûsu'l-Hikem'deki Yorumu". *Tasavvuf | İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* i (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-1) 21 (Ocak-Haziran 2008), 39-56.
- İbn Arabî, Muhyiddin. *Fusûsu'l-Hikem*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Kbalcı Yayınılık, 2016.
- İbn Arabî, Muhyiddin. *Futûhât-ı Mekkiye*. çev. Ekrem Demirli. 18 cilt. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2020.
- İmam Âzam Ebu Hanife. *Fikh-ı Ekber Aliyyü'l-kârî Şerhi*. çev. Yunus Vehbi Yavuz. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2013.
- Kelâbâzî, Ebubekir Muhammed b. İshak. *Ta'arruf*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.

- Konuk, Ahmet Avni. *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*. haz. Mustafa Tahralı – Selçuk Eraydın. 4 cilt. İstanbul: İfav Yayınları, 2021.
- Konuk, Ahmet Avni. *Mesnevî-i Şerif Şerhi*. haz. Mustafa Tahralı - Selçuk Eraydın. 13 cilt. İstanbul: Kitabevi, 2015.
- Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*. Çev. Ali Özek vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Kuşeyri, Abdülkerim. *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*. çev. Muhammed Coşkun. İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2013.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur. *Kitâbü't-Tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- Mekki, Ebu Tâlib. *Kûtu'l-Kulûb*. çev. Yakup Çiçek - Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2016.
- Mevlânâ, Celâleddin-i Rûmî. *Mesnevî-i Ma'nevî*. çev. Hicabi Kırlangıç - Derya Örs. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı, 2015.
- Mevlânâ, Celâleddin-i Rûmî. *Mesnevî-i Şerif*. çev. Süleyman Nahifi. sad. Âmil Çelebioğlu. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Öztürk, Resul. "İslam Düşüncesinde Kadercî Anlayışın Sosyal ve Kültürel Temelleri". *Kader Kelam Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2011), 127-156.
- Polat, Emanullah. "Kur'ân'da "Vesvese" Kavramının Semantik Analizi". *EKEV Akademi Dergisi* 18/60 (2014), 355-388.
- Şehristânî, Muhammed. *el-Milel ve'n-Nihal*. çev. Mustafa Öz. haz. Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011.
- Tahralı, Mustafa. "Vahdet-i Vücûd ve Gölge Varlık". *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*. nşr. Mustafa Tahralı – Selçuk Eraydın. 3/42. İstanbul: İFAV yayınları, 2021.
- Tahralı, Mustafa. "Fusûsu'l-Hikem Şerhi ve Vahdet-i Vücûd ile Alakalı Bazı Meseleler". *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*. nşr. Mustafa Tahralı – Selçuk Eraydın. 1/52. İstanbul: İFAV yayınları, 2010.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İlham". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Ağustos 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ilham>